

SUMMARY

Illud Tempus in Greek Myth and Ritual

The article offers a re-examination of Eliade's classic theory of rituals as repetitions of archetypal events that once upon a time took place *in illo tempore*. I confront the theory with ancient Greek myths and rituals, showing that it does fit them to some extent, though it needs to be modified and further elaborated. The Greeks were acutely aware of the ambivalence of mythical time, and their rituals were not just meant to evoke it but to keep it off as well. In myth things typically go wrong and the task of ritual is to correct them, repeating the archetypal mistake in a non-literal way that makes it possible to relate to the mythical while leaving it safely detached behind the boundaries of the civilized world. The Greek vision of primordial time does not necessarily contradict the myth-and-ritual pattern proposed by Eliade, but it is interesting in that it that it emphasizes certain features of primordiality downplayed by him, thus inviting us to reconsider the meaning of the whole conception. This is what I attempt in the second part of my paper, in which I set the problem of ritual repetition in a different methodological perspective, interpreting it in accordance with contemporary structuralist approaches to the study of Greek religion.

Key words: Mircea Eliade; Theory of Myth and Ritual; Greek Ritual; Cosmos and Chaos.

Ústav filosofie a religionistiky
Filosofická fakulta
Univerzita Karlova
nám. Jana Palacha 2
116 38 Praha

RADEK CHLUP

e-mail: radek.chlup@ff.cuni.cz

Zrod „katarské sekty“: Ekbert z Schönau v boji proti herezi v Porýní

David Zbiral*

Úvod

V bádání převládá názor, že se v nejrůznějších oblastech Evropy mezi 10. a 15. stoletím objevilo poměrně samostatné a jasně vymezené náboženství či heterodoxní proud, jenž se obvykle označuje za katarství (catharism, catharisme, Katharismus, catarismo...). Je spíše zvyklostí než jasně daným pravidlem východní část tohoto předpokládaného hnutí označovat za bogomilství. Podle převažujícího mínění mezi bogomilstvím a katarstvím existovaly jak četné paralely, tak přímá genetická vazba; vnímají se jako dvě křídla téhož hnutí a pojem katarství se používá k jejich souhrnnému označení.¹

Distinktivním rysem katarství, tedy i samotným základem přesvědčení badatelů o jeho existenci, je „dualismus“. Kromě toho, že jde o pojem, jehož vymezení se v bádání o katarech nevěnuje prakticky žádná pozornost, což značně omezuje jeho relevanci pro postulování existence nějakého víceméně jednotného hnutí, je tu ještě jedna skutečnost vybízející k opatrnosti. Slovo *cathari* se jako označení středověkých kacířů poprvé objevilo v jednom přesném historickém okamžiku – v 50. a 60. letech 12. století u Ekberta z Schönau, polemika proti porýnským kacířům, který považoval za základní rys „katarů“ dualistickou nauku (ve smyslu víry ve dva bohy, dobrého a zlého). Potíží je v tom, že Ekbertovi tito „kataři“ zcela splývají s manichejci a pasáže, kde se věnuje dualismu, prokazatelně závisejí na protimanichejských polemikách sv. Augustina.

Představa dualistického katarského náboženství i mechanismy jejího tradování jednoznačně vyžadují podrobné prozkoumání. V jiné studii se

* Text je jedním z výstupů projektu „Konstrukce ‚katarské hereze‘ v polemických pramenech“, financovaného Programem rektora Masarykovy univerzity na podporu tvůrčí činnosti studentů.

1 Srov. Jean Duvernoy, *Le catharisme II: L'histoire des cathares*, Toulouse: Privat 1979, passim či David Zbiral, „Vztah bogomilství a katarství“, *Religio* 12/1, 2004, 77-94. Souvislost východní a západní disidence problematizuje Jean-Louis Biget, „Les bons hommes sont-ils les fils des bogomiles? Examen critique d'une idée reçue“, in: Edina Bozóky (ed.), *Bogomiles, Patarins et Cathares (Slavica Occitania 16)*, Toulouse: Publications de l'Université du Mirail 2003, 133-188.

rozebírá způsob, jakým středověcí inkvizitoři i současní badatelé přizpůsobují nejrůznější víry a vyprávění svému pojetí dualismu a vyhodnocují tyto víry jako výsledek katarského vlivu.² Zde se vrátíme na samotný počátek představy o *cathari* jako o dualistech – k Ekbertovi z Schönau.

Ekbert z Schönau a jeho *Kniha proti katarským bludům*

Ekbert, bratr slavné mystičky, sv. Alžběty z Schönau, se narodil ve šlechtické rodině snad někdy kolem roku 1120.³ Ve 40. letech 12. století působil jako světský kanovník v Bonnu.⁴ V roce 1154 či 1155⁵ vstoupil do benediktinského kláštera v Schönau⁶ a roku 1166 či 1167 se stal jeho opatem.⁷ Zemřel 28. března 1184.⁸

Ekbert je autorem několika textů, například nedochované sbírky kázání *Sermones per annum (Kázání během roku)*⁹ či textů mystického zaměření *Salutatio Ekeberti abbatis ad sanctam crucem (Opata Ekberta pozdravení Svatého kříže)*, *Salutatio Ekeberti ad sanctam Mariam (Ekbertovo pozdravení Panny Marie)* nebo *Stimulus dilectionis (Pobídnutí k lásce)*.¹⁰

V celku Ekbertova díla zaujímá důležité postavení rozsáhlý polemický spis *Liber contra hereses katharorum (Kniha proti katarským bludům)*,¹¹

který vznikl mezi lety 1163 a 1165.¹² Účel spisu Ekbert sám upřesňuje v předmluvě: chce čtenáři pomoci, aby v disputacích s kacíři pohotověji reagoval a uměl proti jejich výkladům Písma postavit výklad „správný“.¹³

Kniha proti katarským bludům se vyznačuje propracovanou kompozicí.¹⁴ Po dedikačním dopise následuje prolog a shrnutí obsahu knihy, kde Ekbert rozděluje katarskou herezi do deseti hlavních okruhů. Posléze se zabývá „původem katarské sekty“ a nachází jej v manicheismu.¹⁵ Poté přicházejí na řadu tři promluvy (*sermones*) o základech katolické církve. V první Ekbert důrazně zpochybňuje kacířský nárok na apoštolské dědictví s tím, že kacíři na rozdíl od apoštolů šíří svou nauku tajně.¹⁶ Další promluva se zaměřuje na sukcesi katolické církve, která podle Ekberta na rozdíl od kacířské k apoštolům sahá.¹⁷ Následující krátká promluva komentuje verš 2,26 *listu Jakubova* „víra bez skutků je mrtvá“, který prý katarí používali proti církvi.¹⁸

Na část věnovanou základům katolické církve navazuje deset promluv, v nichž Ekbert usiluje o vyvrácení toho, co považuje za deset základních bludů „katarů“: (1) manželství stojí v cestě spáse;¹⁹ (2) je hřích jíst maso;²⁰ (3) tělo stvořil ďábel;²¹ (4) křest dětí je jalový a neprospívá ke spáse;²² (5) křest vodou je vůbec k ničemu a je třeba jej opustit ve prospěch křtu ohněm, který katarí provádějí na svých shromážděních;²³ (6) očištec ne-

2002, č. 36-37, s. 183, upřednostňuje označení *Liber contra hereses katarorum (Kniha proti katarským bludům)*, o němž uvádí, že je užívá sám Ekbert v dopise Reinhardovi z Reinhausenu. V dopise se ve skutečnosti praví: „*exquirite librum dictaninis (!) mei, quem nuper eidem Coloniensi transmissi contra hereses katarorum*“ (F. W. E. Roth [ed.], *Die Visionen der hl. Elisabeth...*, 319), nejde tedy přímo o titul díla. Název *Kniha proti katarským bludům* nicméně zdůvodňují nadpisy v obou dochovaných středověkých rukopisech, kde se dílo označuje za *Liber Ekeberti presbyteri contra kataros* (Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. Lat. 482) a *Liber Ekeberti presbyteri contra hereses katharorum* (Leipzig, Universitätsbibliothek Leipzig, ms. 1530), viz U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 278.

12 U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 218-219.

13 J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina CXCIV*..., col. 13-14.

14 U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 278-279, 281 poukázal na to, že rozdělení v Mignově edici neodpovídá Ekbertovu redakčnímu záměru, a na základě rukopisů vrátil *Knize proti katarským bludům* její původní strukturu, z níž vychází i následující představení obsahu Ekbertova spisu.

15 J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina CXCIV*..., col. 16-18.

16 *Ibid.*, col. 18-21.

17 *Ibid.*, col. 21-25.

18 *Ibid.*, col. 25-26.

19 *Ibid.*, col. 26-36.

20 *Ibid.*, col. 36-40.

21 *Ibid.*, col. 40-41.

22 *Ibid.*, col. 41-51.

23 *Ibid.*, col. 51-55.

2 David Zbírál, „Ve dva bohy věřit nebudeš: Konstruování ‚katarského dualismu‘ v inkvizičních registrech“, *Religio* 15/1, 2007, 29-46.

3 Uwe Brunn, *Des contestataires aux „cathares“: Discours de réforme et propagande antihérétique dans les pays du Rhin et de la Meuse avant l’Inquisition*, Paris: Institut d’études augustiniennes 2006, 207-208.

4 Srov. Ekbertův odkaz na to, jak se přel s mužem podezřelým z kacířství „ve svém domě v Bonnu“: Jacques-Paul Migne (ed.), *Patrologia Latina CXCIV*, Parisii: J.-P. Migne 1855, col. 88.

5 Rok 1155 upřednostňuje Friedrich W. E. Roth, *Die Visionen der hl. Elisabeth und die Schriften der Aebte Ekbert und Emecho von Schönau*, Brünn: Verlag der Studien aus dem Benedictiner- und Cistercienser-Orden 1884, 197 a U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 194, rok 1154 Marc Suttor, „L’identification de l’hérétique et l’attitude de l’Église dans le Nord du Royaume et l’Empire“, *Heresis* 2002, č. 36-37, s. 221, pozn. 10.

6 Schönauský klášter, založený roku 1114, přijal podněty reformního hnutí vycházejícího z opatství Hirsau (blíže Anne L. Clark, „Repression or Collaboration? The Case of Elisabeth and Ekbert of Schönau“, in: Scott L. Waugh – Peter D. Diehl [eds.], *Christianity and Its Discontents: Exclusion, Persecution, and Rebellion, 1000-1500*, Cambridge: Cambridge University Press 1996, 152).

7 U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 210; M. Suttor, „L’identification de l’hérétique...“, s. 221, pozn. 10.

8 Viz F. W. E. Roth, *Die Visionen der hl. Elisabeth...*, 200.

9 U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 220.

10 F. W. E. Roth, *Die Visionen der hl. Elisabeth...*, 220-226.

11 Tradičně se užívá název *Sermones contra catharos (Promluvy proti katarům)*, pod kterým text vydal J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina CXCIV*..., col. 9-102. Uwe Brunn, „Cathari, catharistae et cataphrygae, ancêtres des cathares du XIIe siècle?“, *Heresis*

existuje, modlitby, půsty, mše a almužny za zemřelé jsou neprospěšné;²⁴ (7) kněžství v římské církvi upadlo, praví kněží jsou jen u katarů;²⁵ (8) při mši nedochází k přepodstatnění chleba a vína v tělo a krev Ježíše Krista;²⁶ (9) Ježíš nepřijal lidství ani skutečné tělo;²⁷ (10) lidské duše jsou andělé, kteří spadli z nebe.²⁸ Dílo uzavírají Ekbertovy výpisky z děl sv. Augustina (354-430), týkající se manichejců;²⁹ Ekbert nevidí žádný podstatný rozdíl mezi manichejci a katary.³⁰

Od „jakýchsi kacířů“ k „sektě katarů“

Nedlouho před *Knihou proti katarským bludům* hovoří o disidenci v Porýní jiný text: dopis premonstrátského probošta Ebervina ze Steinfeldu Bernardovi z Clairvaux.³¹ Přesná datace dopisu je obtížná. Tradiční datum 1143 vychází z přesvědčení, že list odkazuje na tytéž protikacířské akce, které podle *Annales Brunwilarenses* (letopisů sepsaných v benediktinském klášteře sv. Mikuláše v Brauweileru u Kolína³²) proběhly v Kolíně a Bonnu v roce 1143.³³ Uwe Brunn poukázal jednak na nepřilíš vysokou spolehlivost časových údajů *Annales Brunwilarenses*,³⁴ jednak na jisté rozpor v líčení zákroku proti kacířům v těchto letopisech a v Ebervinově dopise, které ho vedou k odmítnutí, že *Brauweilerské letopisy* pojednávají o té samé události jako Ebervin.³⁵ Zejména si však Brunn povšiml, že Ebervin ve svém dopise zřejmě odkazuje na kazatelskou cestu Bernarda z Clairvaux, na níž ho v Porýní doprovázel, což by datum sepsání dopisu posouvalo až mezi roky 1147 a 1151/1152 (datum Ebervinovy smrti).³⁶

24 *Ibid.*, col. 55-69.

25 *Ibid.*, col. 69-84.

26 *Ibid.*, col. 84-94.

27 *Ibid.*, col. 94-96.

28 *Ibid.*, col. 96-98.

29 *Ibid.*, col. 97-102, srov. col. 18, kde Ekbert výpisky avizuje a uvádí, že pocházejí ze spisů *Contra manichaeos*, *De moribus manichaeorum* a *De haeresibus*.

30 Kataři si prý jen k Mániho kacířstvím přidali další, vlastní bludy (J.-P. Migne [ed.], *Patrologia Latina* CXC... , col. 16).

31 Jacques-Paul Migne (ed.), *Patrologia Latina* CLXXXII, Parisiis: Garnier – J.-P. Migne 1879, col. 676-680. Steinfeld byl důležitým centrem kanovnické reformy se silnými vazbami na kolínského arcibiskupa (blíže U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“*..., 39, 84-93).

32 U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“*..., 131.

33 Georgius Henricus Pertz (ed.), *Monumenta Germaniae historica: Scriptorum XVI, Hannoverae: Aulicus Hahnianus 1859, 727.*

34 U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“*..., 136-137.

35 *Ibid.*, 140-141.

36 *Ibid.*, 142-148.

Ebervin ve svém popisu kacířství vychází převážně z informací, které mu prý poskytli kacíři vyslechnutí „nedávno“ v Kolíně.³⁷ Jeho líčení navzdory mnoha konkrétním shodám zřetelně kontrastuje s Ekbertovým, což je tím překvapivější, že Ekbert velkou část údajů použitých v *Knize proti katarským bludům* sesbíral, ještě když byl kanovníkem v Bonnu (tedy do roku 1154 či 1155): když se zmiňuje o konkrétních setkáních s kacíři, kteří mu poskytli informace, z nichž vychází, odkazuje převážně na své bonnské období.³⁸ Už sama skutečnost, že Ekbert v předmluvě uvádí výhradně kontakty s disidenty v době, kdy byl „kanovníkem v bonnském kostele“,³⁹ může naznačovat, jak významnou část doktríny jeho katarů tvoří víry, s nimiž se setkal před rokem 1155. Někteří badatelé dokonce soudí, že byl Ekbert přítomen u výsledku kacířů v Kolíně, o němž píše Ebervin.⁴⁰ Ekbert zkrátka píše v zásadě o téže disidenci jako Ebervin,⁴¹ a přece jeho líčení vyznívá velmi odlišně.

Předejme slovo Ebervinovi:

Jejich kacířství je následující. Říkají, že církev je jen u nich, protože jedině oni prý krácejí v Kristových stopách, setrvávají v pravém apoštolském životě, nestarají se o světské záležitosti a nevlastní dům, pole ani žádný majetek, stejně jako Kristus nic nevlastnil ani to nedovolil svým učedníkům. Zato vy, říkáte nám, hromadíte dům k domu a pole k poli a staráte se o záležitosti tohoto světa; dokonce i ti, kdo jsou mezi vámi považováni za dokonalé, jako mniši nebo řeholní kanovníci, všechny tyto věci mají, ačkoli ne jako vlastní, jen jako společné. O sobě říkají: My, Kristovi chudí, nemáme domov,⁴² prcháme z místa na místo⁴³ a stejně jako apoštolové a mučedníci jsme vystaveni pronásledování jako ovce mezi vlky,⁴⁴ přestože vedeme tak svatý a přísný život v půstech a odříkání, ve dne v noci se modlíme a soužíme a staráme se jen o to nejnnutnější k životu. My to snášíme, poněvadž nejsme ze světa.⁴⁵ Zato vy milujete svět a jste s ním v míru, protože jste ze světa. Lžiapoštolové, kteří padělali Kristovo slovo, se starali o světské záležitosti a svedli na scesti vás a vaše otce. My a na-

37 J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina* CLXXXII... , col. 677.

38 J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina* CXC... , col. 13-14, 52, 84, 88.

39 *Ibid.*, col. 13-14.

40 M. Suttor, „L'identification de l'hérétique...“, 221; U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“*..., 214, 298, 350, 544. Ekbertova přítomnost na tomto soudu není jistá. Odkazuje na výsledek kacířů kleriky v Kolíně a uvádí, že tyto kacíři byli horlivým lidem upálení (J.-P. Migne [ed.], *Patrologia Latina* CXC... , col. 16), což skutečně lépe odpovídá Ebervinovu líčení než upalování v Kolíně v srpnu roku 1163, na něž Ekbert naráží jinde (col. 52), na druhou stranu Ekbert ke svému podání tohoto výsledku připojuje slovy „*dicebant enim*“ pojetí duší jako padlých andělů, které není u Ebervina dosvědčeno.

41 Srov. U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“*..., 213-214.

42 Srov. *IK* 4,11.

43 Srov. *Mt* 23,34.

44 Srov. *Mt* 10,16; *L* 10,3.

45 Srov. *J* 15,19; 17,14.16.

ši otcové apoštolové⁴⁶ jsme setrvali v milosti Kristově a zůstaneme v ní až do konce světa. Aby nás Kristus od vás odlišil, řekl: *Po jejich ovoci je poznáte.*⁴⁷ Naším ovocem je následování Krista.⁴⁸

Zakazují, aby bylo v jejich pokrmech mléko jakéhokoli druhu, mléčné výrobky a cokoli, co pochází z pohlavků styku. Tyto svoje zvyklosti používají proti nám.⁴⁹

Svoje svátosti tají, nicméně nám otevřeně přiznali, že při jídle každodenně modlitbou Páně konsekrují jídlo a pití na tělo a krev Kristovu po vzoru Krista a apoštolů, aby se tím vyživovaly údy a tělo Kristovo.⁵⁰ O nás říkají, že se v otázkách svátostí nedržíme pravdy, nýbrž jen jakéhosi odlesku a lidské tradice. Také otevřeně vyznali, že kromě vody křtí a byli pokřtěni v ohni a Duchu, a dovolávali se svědectví Jana Křtitele, který křtil vodou a o Kristu řekl: *On vás bude křtít Duchem svatým a ohněm.*⁵¹ A jinde: *Já křtím vodou. Je tu však někdo větší,*⁵² *koho vy neznáte,*⁵³ který vás, jakoby, pokřtí jiným křtem než křtem vodou. Že se má takovýto křest vzkládáním⁵⁴ rukou udílet, se snažili dokázat svědectvím Lukášovým, který se ve Skutcích apoštolů v popisu křtu, jež Pavel přijal na Kristův příkaz od Ananiáše, vůbec nezmínil o vodě, nýbrž pouze o vzkládání ruky.⁵⁵ A cokoli se čte ve Skutcích apoštolů nebo Pavlových listech o vzkládání ruky, to se pokoušejí spojit s tímto křtem. Každého, kdo u nich tento křest přijal, nazývají vyvoleným a říkají o něm, že má moc křtít další, kteří jsou toho hodni, a konsekrovat u stolu tělo a krev Kristovu. Nejprve ho ale příjímou vzkládáním ruky z těch, kterým říkají posluchači, mezi věřící. To mu umožní účastnit se jejich modliteb do té doby, kdy si ho dostatečně prověří a příjímou ho mezi vyvolené.

Náš křest je jim lhotejný. Sňatek zavrhuje, ale nepodařilo se mi od nich zjistit důvod; buď se ho neodvažovali prozradit, nebo ho ještě spíše sami neznali.

V naší oblasti jsou ještě jiní kacíři, kteří s těmi prvními ostře nesouhlasí. Právě jejich vzájemné spory a rozmlísky nám je odhalily. Tito popírají, že na oltáři vzniká Tělo Kristovo, jelikož kněží církve nejsou posvěceni. Papežství je podle nich pošpiněno tím, jak se pleťe do světských záležitostí, a na Petrově stolci nebojuje za Boha, jak činil Petr. Přišlo tudíž o moc světit, kterou Petr dostal. A protože jí samo postrádá, arcibiskupové, kteří v církvi žijí světským životem, od něj nedostávají moc světit jiné. Vyvozují to z Kristových slov: *Na stolici Mojžíšově zasedli zákoníci a farizeové; číňte, co vám říkají*⁵⁶ – jako by jim byla svěřena jen pravomoc ve slovech a nařizování

46 „*nos et patres nostri generati apostoli*“.

47 *Mt* 7,16.

48 „*Fructus nostri sunt vestigia Christi*.“

49 Tzn. srovnávají svůj odříkavý život s životem prelátů.

50 „*ut inde se membra et corpus Christi nutriant*“. V pozadí je asi výklad, že se tímto posvěceným pokrmem a nápojem tělesně živí jednotlivé údy mystického těla Kristova a duchovně se jím vyživuje celé toto mystické tělo, tj. církev (srov. *Ř* 12,5; *IK* 6,15; 12,12.27; *Ef* 5,23; *Ko* 1,24 aj.). Tento význam zřejmě potvrzuje Ekbert z Schönau, podle kterého kacíři říkají, že „u stolu dělají tělo Páně“, ale snaží se tímto obratem klamat: nemají na mysli tělo Ježíše Krista, kterého porodila Panna Maria, nýbrž zvou tělem Páně své vlastní tělo, které se jídlem vyživuje (J.-P. Migne [ed.], *Patrologia Latina* CXCIV..., col. 15, další upřesnění col. 90, kde se dokonce odkazuje na *IK* 6,15).

51 *Mt* 3,11.

52 „*major*“ ed., „*medius*“ Vg.

53 *J* 1,26.

54 Ve shodě s Kralickou biblí i Českým ekumenickým překladem se zde upřednostňuje substantivum „vzkládání“ před „vkládání“.

55 *Sk* 9,17.

56 *Mt* 23,2-3.

a nic víc. Takto obracejí vniveč církevní kněžství a odsuzují svátosti, s jedinou výjimkou křtu, a to křtu dospělých, o kterých říkají, že je křtí Kristus, ať už svátosti uděluje kdokoli. Ohledně křtu dětí věří jen tomu, co praví evangelium:⁵⁷ *Kdo uvěří a přijme křest, bude spasen.*⁵⁸ Manželství nazývají smilstvem s výjimkou takového, které uzavírá paníc s pannou. To podpírají slovy Páně, jimiž odpověděl farizeům: *Co Bůh spojil, člověk nerozlučuj,*⁵⁹ jako by takové spojoval Bůh, podobně jako první lidi. Když Pánu odporovali, řekl o rozlukovém listku: *Od počátku to však nebylo* a to, co následuje: *Kdo si vezme propuštěnou, cizoloží.*⁶⁰ A Apoštolův výrok: *Manželství at mají všichni v úctě a manželské lože at je neposkrvněné.*⁶¹

V přímluvy svatých nevěří. O půstech a jiných trýzněních, která se konají za hříchy, tvrdí, že pro spravedlivé nejsou nutné, a dokonce ani pro hříšníky, protože pokud hříšník kterýkoli den hříchů zalituje, všechny jsou mu odpuštěny. Ostatní církevní ustanovení, jež nepocházejí od Krista a apoštolů, které vyslal, označují za pověry. Neuznávají očištný oheň po smrti. Mají za to, že duše putují ihned po vyjití z těla buď k věčnému spočinutí, nebo k věčnému trestu, podle slov Šalomounových: *At už strom padne k jihu či k severu, zůstane na místě, kam padl.*⁶² Takto obracejí vniveč modlitby a milodary věřících za zesnulé.⁶³

Ekbertovo a Ebervinovo podání se vztahuje ke stejnému území a v podstatě stejnému času. Tím zajímavější je, že navzdory velmi přesným a konkrétním shodám v jejich líčeních⁶⁴ se jejich celkové podání disidence výrazně liší. Ebervinova bezradnost, se kterou prosí Bernarda z Clairvaux o shrnutí autorit k vyvrácení hereze (jde o účel jeho dopisu),⁶⁵ je jistě zčás-

57 „*De Baptismo parvulorum fide habent, praeter illud de Evangelio*“. Walter L. Wakefield – Austin P. Evans, *Heresies of the High Middle Ages: Selected Sources Translated and Annotated*, New York: Columbia University Press 21991, s. 681, pozn. 31 ověřili, že v edici, ze které Migne čerpá, stojí ve větě „*non*“, Mignem opomenuté. Tak text překládá kromě Wakefielda a Evanse (s. 131) i Anne Brenon. „*La lettre d'Evervin de Steinfeld à Bernard de Clairvaux de 1143: un document essentiel et méconnu*“, *Heresis* 1995, č. 25, 12. Wakefield a Evans (s. 681, pozn. 32) dále opravují *praeter* na *propter* („vzhledem ke slovům evangelia“, „podle slov evangelia“), zde se však z této opravy nevychází (stejně jako z ní nevychází A. Brenonová).

58 *Mk* 16,16.

59 *Mt* 19,6.

60 *Mt* 19,8-9.

61 *Žd* 13,4.

62 *Kaz* 11,3.

63 J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina* CLXXXII..., col. 677-679.

64 Viz např. Pilar Jiménez Sanchez, „Aux commencements du catharisme: La communauté d'apôtres hérétiques dénoncée par Evervin de Steinfeld en Rhénanie“, *Heresis* 2001, č. 35, 21; Pilar Jiménez Sanchez, „De la participation des ‚cathares‘ rhénans (1163) à la notion d'‚hérésie générale‘“, *Heresis* 2002, č. 36-37, 206. Zřejmě až U. Brunn („Uwe Brunn, L'hérésie dans l'archevêché de Cologne (1100-1233). Thèse de doctorat soutenue à l'Université de Nice sous la direction de Monique Zerner“, *Heresis* 2003, č. 38, 187; id., *Des contestataires aux ‚cathares‘*..., 208, 210-211) poprvé jasně zdůraznil, že byl Ekbert s disidenty ve styku už daleko dříve, než v době, kdy psal *Knihu proti katarským bludům*, a že lze blízkost jeho disidentů s Ebervinovými vysvětlit právě tím.

65 Viz J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina* CLXXXII..., col. 676-677, 679.

ti stylizací, to však nic nemění na tom, že mezi Ebervinovým neostrým a poněkud rozpačitým obrazem disidence jako „mnohotvarých zel“ (*multiformia mala*)⁶⁶ a Ekbertovým jasným a sebejistým vymezením „katarské sekty“⁶⁷ je zásadní předěl, o kterém není přehnané tvrdit, že vůbec nesouvisí s jakoukoli proměnou disidence. Vyrůstá z jiného posunu: z vývoje vědění o kacířství, jakéhosi souboru mocensky a represivně využitelného učeneckého poznání založeného na vymezení, zobecňování, klasifikaci a hledání kontinuit a genetických vazeb.

Pokud vedle sebe položíme Ebervinův dopis a Ekbertovo pojednání, jasně se ukáže půdorys tohoto vědění o kacířství, k němuž Ekbert dospěl.

Některé rysy disidence a argumenty, kterých se disidenti dovolávali, u Ekberta mizí nebo jsou silně omezeny.⁶⁸ Zdá se, že to potkalo takové, které vypadaly příliš křesťansky a málo manichejsky (Ekbertovi disidenti se na rozdíl od Ebervinových nedovolávají zmínkou o křtu vzkládáním rukou v Novém zákoně,⁶⁹ chybí rozvinutí tématu chudoby). U Ekberta se objevuje několik nových charakteristik a argumentů, zčásti proto, že Ekbert má své vlastní zdroje (na Ebervinovi dost možná vůbec nezávisí), zčásti proto, že sám hledá a vkládá do úst disidentů argumenty, aby je posléze vyvrátil; šlo o běžný postup, který se posléze plně rozvinul v žánru fiktivních disputací katolíka s kacířem. Avšak jedním z nejpatrnějších rozdílů Ekbertovy a Ebervinovy zprávy je, že u Ekberta není ani stopy po Ebervinových dvou skupinách.⁷⁰ Ekbertovi kacíři jsou kromě toho kupodivu v něčem blízcí Ebervinovým „jakýmsi kacířům“ (konsekrování těla a krve Páně při jídle;⁷¹ vlastní křest Duchem svatým a ohněm;⁷² odmítání masa⁷³), zatímco některé další názory připomínají Ebervinovy „jiné kacíře“ (myšlenka, že hříchy odčिňuje vnitřní pokání a skutky k tomu nejsou nutné;⁷⁴ víra, že duše jdou hned po smrti buď do pekla, nebo do nebe, takže modlitby a almužny za mrtvé jsou jalové, podepřená dokonce přesně stejně jako u Ebervina mimo jiné i citátem z *Kazatele* 11,3⁷⁵).

66 *Ibid.*, col. 679.

67 J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina* CXCIV..., col. 16.

68 Ekbert sám přiznává redukcí témat: „Jejich bludů je mnoho, takže by je nikdo nedokázal vyjmenovat všechny. Položil jsem však důraz na ty, které se mi zdály nejnebezpečnější, a uspořádal jsem je do jednoho sledu...“ (*Ibid.*, col. 16.)

69 *Ibid.*, col. 51-52. Ekbert cituje jen výrok „on vás bude křtít Duchem svatým a ohněm“ a snadno jeho disidentský výklad vyvrací.

70 Srov. U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“*..., 160.

71 J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina* CXCIV..., col. 15, 90.

72 *Ibid.*, col. 51-52.

73 *Ibid.*, col. 14, 36-40.

74 *Ibid.*, col. 68.

75 *Ibid.*, col. 55, 58.

Kam se poděly Ebervinovy dvě skupiny kacířů a jak to, že se Ekbertovi kacíři inspirovali názory obou? Malcolm Lambert na to má vysvětlení: „[N]eshody mezi oběma skupinami podle všeho již zmizely a ‚západní‘ heretici⁷⁶ nyní tvořili jakýsi vnější okruh, v němž se vyučovaly netradiční evangelické názory, zatímco vnitřní okruh adeptů vyznával tajnou nauku, která zahrnovala doketickou christologií a učení o putování duší a stvoření světa rukama zlého Boha.“⁷⁷ Podobně Jeffrey Burton Russell uvádí, že „v roce 1163 již kolínští kacíři nebyli rozdělení, jelikož reformisty starého ražení absorbovali kataři“.⁷⁸ Nezmizelo ale rozlišení dvou proudů spíše proto, že nevyhovovalo Ekbertovu redakčnímu záměru? Vše tomu nasvědčuje. Za prvé je třeba znovu zdůraznit, že Ekbert vychází z informací, které z velké části získal, když byl kanovníkem v Bonnu. Většina jeho údajů tedy pochází v podstatě z téže doby jako údaje Ebervinovy. Dvě disidentské skupiny neměly na domněle splynutí tolik času, kolik by se zdálo, kdybychom brali v úvahu jen datum sepsání *Knihy proti katarským bludům*. Za druhé: v případě manželství Ekbert z čistě faktografického hlediska dokonale souhlasí s Ebervinem a rozpory zachycuje (někteří kacíři zavrhnou manželství zcela, jiní dovolují manželství panice s pannou⁷⁹), a přece jeho zpráva vyznívá odlišně, jako dva názory jediného kacířství. Ekbert spíše na disidenci jinak nahlíží, než že by se disidenti mezitím rozhodli vytvořit jakousi společnou platformu (a přitom si podrželi odchylné názory). Za třetí z celého Ekbertova díla vysvítá zřejmý konstrukční záměr: chce podat „katarskou herezi“ jako monolit s jasně vymezenými články víry.⁸⁰ Potřebuje nepřítele s jasnou identitou. Nelze pochybovat, že výrazně zobecňuje a zkrsluje. Má silnou tendenci vtěsňovat disidentský neklid⁸¹ do jedné kacířské internacionály: „U nás v Germánii se nazývají katary, ve Flandrech *piphes*, v Galii *texerant* [tkalci], protože se věnují tkaní.“⁸² Vždy a všude se vyskytují ti samí kacíři. „Jacísi kacíři“ a „jacísi jiní kacíři“ pochopitelně mizí, protože se stali přítěží. Zbytečně rozptylovali nerušený tok vědění o herezi. Objevují se jediní kacíři a dostávají jméno.

76 Tj. Ebervinovi „jiní kacíři“. M. Lambert předpokládá, že Ebervinova první disidence má východní, bogomilský původ. (D. Z.)

77 Malcolm Lambert, *Středověká hereze*, Praha: Argo 2000, 91-92.

78 Jeffrey Burton Russell, *Dissent and Order in the Middle Ages: The Search for Legitimate Authority*, New York: Twayne 1992, 50.

79 J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina* CXCIV..., col. 14, 34.

80 Srov. U. Brunn, „Cathari, catharistae et cataphrygae...“, 184.

81 Tento termín se inspirovali souslovím *malessere ereticale*, které užívá Gabriele Zanella, „Malessere ereticale in Valle Padana (1260-1308)“, in: Gabriele Zanella, *Hereticalia: Temi e discussioni*, Spoleto: Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo 1995, 15-66.

82 J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina* CXCIV..., col. 13.

Magie slov

Ekbert hned na začátku *Knihy proti katarským bludům* uvádí, že je označení heretiků za katary v Germánii rozšířeno „všeobecně“ (*vulgo*).⁸³ „Katarská sekta“ tak dostává určitou příchutí autenticity. Vše ale nasvědčuje tomu, že toto Ekbertovo tvrzení nemá žádnou oporu v realitě. Předně, pojem „kataři“ i jeho obsah jsou v Ekbertově díle výslednicí jeho znalostí staré hereziologické tradice. Ekbert ztotožňuje své „katary“ s manichejci a čerpá jejich nauku z protimanichejských textů sv. Augustina: přisuzuje jim nejen manichejský dualismus, ale i slavení manichejského svátku béma a manichejskou organizační strukturu tak, jak ji Augustin vylíčil.⁸⁴ Dokonce jako jeden ze svých zdrojů výslovně uvádí pojednání sv. Augustina *De haeresibus (O kacířstvích)*,⁸⁵ kde Augustin hovoří o heretických *cathari* a překládá to jako *mundi* (čistí).⁸⁶ Ekbert spojuje katary ještě s další „herezí“ patristické doby, které jeho kataři vděčí za velkou část své doktríny: s *catharistae*, podle Augustina jednou z manichejských odnoží.⁸⁷ To však stále není vše. Ekbertova formulka „*catharos, id est mundos*“⁸⁸ („kataři, to jest čistí“) je přesnou citací dopisu papeže Inocence I. (401–417) týkajícího se novaciánů,⁸⁹ na který se Ekbert v jiné souvislosti výslovně odvolává a cituje z něj zcela nezaměnitelný úryvek.⁹⁰ Ekbertovy odkazy na *cathari* tedy prokazatelně čerpají z učené hereziologické tradice. Jde o aplikaci tohoto starého označení na soudobé kacíře, které chtěl Ekbert spojit s již vyvrácenými herezemi patristické doby.

Dále je třeba podotknout, že hereziologická tradice sice udržovala povědomí o antických *cathari* a *catharistae*,⁹¹ ale jako označení současných kacířů je slovo „kataři“ ve středověku poprvé dosvědčeno až v 50. a 60. letech 12. století, a to výhradně u Ekberta a v jeho bezprostředním okolí: v Ekbertově *Knize proti katarským bludům*, v dílech *Liber visionum (Knize vidění)* a *Liber viarum Dei (Knize o cestách k Bohu)* jeho sestry Alžbě-

ty z Schönau,⁹² která ovšem redigoval sám Ekbert,⁹³ a u Theodoricha z Deutzu,⁹⁴ který se s Ekbertem znal.⁹⁵ Zdá se, že realita *cathari* jako heretického proudu, který se měl vyskytnout v Porýní kolem poloviny 12. století, je zakotvena výhradně v intelektuálním světě Ekberta z Schönau.

Slovo *cathari* je prostorem, kde protikacířský diskurz rozehrává celou škálu mocenských aktů. Jak již bylo řečeno, umožnilo Ekbertovi genetiky propojit kacíře jeho doby s manichejci; označení *cathari* v návaznosti na dopis Inocence I. odvozoval z řeckého slova *katharoi* (čistí):

[T]oto jméno pro sebe přijali vaši první učitelé a zvali se kataristé, to jest očišťovatelé, a kataři, to jest čistí.⁹⁶

Barvitý popis vymítání ďábla Hildegardou z Bingenu, jenž se dochoval v kodexu č. 9 belgického opatství Dendermonde a jež Uwe Brunn datuje zhruba do 30. let 13. století,⁹⁷ odvozuje slovo „kataři“ od slova *cattus* (kočka), „protože kočka je více nečistá než ostatní zvířata“.⁹⁸

Alan z Lille ve svém rozsáhlém teologickém díle *De fide catholica (O katolické víře)*, sepsaném někdy mezi lety 1190 a 1203, navrhl hned tři etymologie:

Jsou nazýváni kataři, to jest oddávající se neřestem, od *catha*, což je „výtok“; nebo kataři jako *casti* [čistí], protože se staví čistými a spravedlivými;⁹⁹ nebo jsou nazýváni katary od *catus* [kočka], protože prý líbají zadek kočky, v jejíž podobě se jim, jak říkají, zjevuje Lucifer.¹⁰⁰

Účelem těchto poznámek není hledání „skutečné etymologie“ slova *cathari*, nýbrž poukaz na ideologické cíle, které jednotliví autoři svými etymologiemi sledují. Manichejská genealogie, neřest a nečistota, pyšné přesvědčení o vlastní dokonalosti, líbání zadku ďáblovi v podobě kočky, to vše ukazuje, že etymologie slova *cathari* je u středověkých polemiků především nástrojem *mocenského* poznání.

83 *Ibid.*, col. 13-14.

84 *Ibid.*, col. 16, 17.

85 *Ibid.*, col. 18.

86 U. Brunn, „Cathari, catharistae et cataphrygae...“, 186. V antických polemických textech jde o označení novaciánů.

87 Zejm. J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina CXCIV...*, col. 18, 31, 101.

88 *Ibid.*, col. 31.

89 U. Brunn, „Cathari, catharistae et cataphrygae...“, 190; U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 325.

90 Viz J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina CXCIV...*, col. 77.

91 Viz celkové zpracování U. Brunn, „Cathari, catharistae et cataphrygae...“, 183-200; *id.*, *Des contestataires aux „cathares“...*, 321-333.

92 F. W. E. Roth (ed.), *Die Visionen der hl. Elisabeth...*, 74-76, 104.

93 Srov. *ibid.*, 1.

94 Text cituje U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, s. 199, pozn. 9.

95 *Ibid.*, 245. Označení *cathari* se např. vůbec nevyskytuje v *Annales Aquenses* a *Annales Sancti Petri Erphesfurdenses*, které se přitom zmiňují o upálení kacířů v Kolíně roku 1163 – těch samých, které Ekbert považuje za katary (*ibid.*, 198-199).

96 J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina CXCIV...*, col. 31.

97 U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 481, 486-490, 493.

98 Latinský text *ibid.*, s. 485, pozn. 54.

99 Není jasné, zda tímto Alan z Lille etymologicky vztahuje *cathari* k řeckému *katharoi*, přeloženému jako *casti*, či přímo k latinskému *casti*. Dva další návrhy jsou uvedeny předloškou *a*, kdežto zde stojí *quasi* („jako“); možná o narážku na řečtinu jde.

100 Jacques-Paul Migne (ed.), *Patrologia Latina CCX*, Parisii: J.-P. Migne 1855, col. 366.

Etymologie však neztratila svůj potenciál k ovládní reality ani dnes. Odvozování Ekbertova slova *cathari* z řeckého etymonu *katharoi* (čistí), které je v literatuře běžné,¹⁰¹ totiž není tak nevinné, jak na první pohled vypadá. Badatelé, kteří s touto etymologií pracují, obvykle nechťejí říci, že Ekbert toto slovo převzal ze staleté hereziologické tradice týkající se novaciánů, vyložil je ve shodě se souslovím „*catharos, id est mundos*“ z dopisu Inocence I. a aplikoval je na disidenty své doby. Chťejí říci, že z Ekbertovým vyprávěním stojí nějaká skutečnost, nějaké faktum katarství, jež vzniklo na základě bogomilské misie z Řecka a převzalo řecké označení, které si prý bogomilové přinesli s sebou. Marc Suttor uvádí výslovně:

Zdá se, že toto [tj. sousloví *se vocarent ... catharos, id est mundos*] potvrzuje řecký původ tohoto slůvka, tedy i původ učený (Ch. Thouzellier, „Hérésie et croisade au XIIe siècle“, *Revue d'histoire ecclésiastique* 49, 1954, s. 862-863, pozn. 6), ale i východní původ, kterého se dualisté dovolávají ..., a konečně vztah katar-čistý, jenž je ostatně zcela v souladu s kacířským učením...¹⁰²

Slovo *cathari* nadále slouží k podporování myšlenky, že existovalo sice rozrůzněné, ale víceméně ohraničitelné hnutí katarů, rozšířené po velké části Evropy, jehož nauka, obřadní praxe a sukcese biskupského svěcení pochází z Východu. Je nasnadě, že se tento pohled v podstatě neliší od pohledu Ekberta z Schönau: „U nás v Germánii se nazývají katary, ve Flandrech *piphles*, v Galii *texerant* [tkalci], protože se věnují tkaní.“¹⁰³

Za Ekbertovou učeneckou konstrukcí katarské hereze nemusí stát žádná skutečnost, kterou by bylo možné „bezpečnou cestou“ odhalit. V jeho pojednání jsou samozřejmě i historické údaje a mnoho z nich snad lze dokonce identifikovat, například podle toho, že nemají v jeho redakci žádný spolehlivě určitelný ideologický účel a postrádají předobrazy v patristické literatuře. Mnohé víry a biblické argumenty, o kterých se Ekbert zmiňuje, se nepochybně u porýnských disidentů vyskytly (třebaže stěžejí v tak systematické podobě). Ale tady se nelze zastavit. Pouhé očišťování učeneckých konstrukcí hereze od polemické rétoriky, vyřazování očividně nepravděpodobných informací a následné zapojování upravených hereziologických modelů do historických a religionistických zpracování disidence je

101 Milan Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha: Academia 1974, 61; M. Lambert, *Středověká hereze...*, 92 (Lambert se nicméně posléze pod vlivem J. Duvernoyho přiklonil k etymologii z **Ketter*, viz M. Lambert, *The Cathars...*, 43-44). Tato etymologie pronikla i do obecnějšího povědomí, ve Francii je například součástí několika obchodních značek potravin, kde se přívlastek „katarský“ užívá ve smyslu „čistý“.

102 M. Suttor, „L'identification de l'hérétique...“, 227-228.

103 J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina* CXCIV..., col. 13.

nedostatečné.¹⁰⁴ Zejména pokud nejsou rekonstrukce disidence určovány důsledným zájmem o podmínky produkce a tradování pramenů, tak vedou k příliš automatickému a příliš samozřejmému přejímání konstitutivních prvků polemického diskurzu – natolik samozřejmému, že se otvírá otázka, zda mezi racionalitou středověkých polemiků a moderních historiků neexistuje nějaký užší vztah.

Vědění o kacířství v praxi

Z dochovaných pramenů – dlužno přiznat, že možná pokrývají historickou situaci jen dosti zlomkovitě – se ideologické a propagandistické podpoření tvrdého postupu proti kacířům v Porýní v 60. letech 12. století jeví jako dílo Ekberta z Schönau a dvou mystiček: Hildegardy z Bingenu a Ekbertovy sestry Alžběty z Schönau.¹⁰⁵ Ekbert v *Knize proti katarským bludům* předložil učené zpracování kacířství. Alžběta z Schönau a Hildegarda z Bingenu svými texty zajistily pronásledování kacířů autoritu Božího zjevení a apokalyptickým jazykem dodaly svým výzvám naléhavost.¹⁰⁶ Ekbert byl se svou sestrou neustále ve styku, zčásti zaměřoval Alžbětinu vizionářskou pozornost k teologickým tématům, která ho zajímala,¹⁰⁷ a je redaktorem jejích vidění: převáděl je do správné latiny¹⁰⁸ a vypouštěl to, co zhodnotil jako neprospěšné.¹⁰⁹

Povahu spolupráce Ekberta a Alžběty lze vykládat různě.¹¹⁰ V otázce „katarské hereze“ je ovšem Alžbětina přímá závislost na Ekbertovi jasná: přebírá od svého bratra jak samotné označení „kataři“, tak některá teologická témata, která Ekbert posléze rozpracoval v *Knize proti katarským bludům*.¹¹¹

104 Srov. Guy Lobrichon, „Arras, 1025, ou le vrai procès d'une fausse accusation“, in: Monique Zerner (ed.), *Inventer l'hérésie? Discours polémiques et pouvoirs avant l'Inquisition*, Nice: Centre d'Études Médiévales 1998, 68-69.

105 Malý kroužek osob zdůrazňuje U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 194.

106 Viz Beverly Mayne Kienzle, „Operatrix in vinea Domini: Hildegard of Bingen's Preaching and Polemics against the Cathars“, *Heresis* 1996, č. 26-27, 48-50.

107 A. L. Clark, „Repression or Collaboration?...“, 159.

108 V předmluvě ke *Knize vidění* Ekbert uvádí, že Alžběta některá vidění proslovovala latinsky, další německy a ještě jiná směsíc obou jazyků (F. W. E. Roth [ed.], *Die Visionen der hl. Elisabeth...*, 1).

109 F. W. E. Roth (ed.), *Die Visionen der hl. Elisabeth...*, 348. Srov. U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 227-230.

110 Viz F. W. E. Roth, *Die Visionen der hl. Elisabeth...*, s. XCVII; U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 228-230, 265; A. L. Clark, „Repression or Collaboration?...“, 151-167.

111 U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 266.

S Ekbertem a Alžbětou byla v kontaktu též Hildegarda z Bingenu. Alžběta a Hildegarda od sebe vzájemně přebíraly podněty,¹¹² a to i v otázce kacířství. V Alžbětině dopise Hildegardě se objevuje výslovná zmínka o „katarech“ (*katari*), „jejichž ohavná víra zamořila zemi“.¹¹³

U Hildegardy je hereze důležitým tématem. Označení „kataři“ se v jejích spisech sice nevyskytuje, ale v jednom svém vidění,¹¹⁴ datovaném do července 1163,¹¹⁵ Hildegarda kacířům výslovně vyčítá dualismus: prý „popírají základ všeho, totiž že veškerenstvo stvořil Bůh a poručil, aby se rozmáhalo, rostlo a množilo“.¹¹⁶ Terčem jejího útoku je též nevíra ve spásnou povahu Kristova ukřížování: kacíři prý popírají, že se „Slovo Boží muselo stát člověkem“.¹¹⁷ Hildegarda kacíře výslovně spojuje s ďáblovým působením,¹¹⁸ vyzývá věřící k poslušnosti kněžím a naléhavě varuje před laxním přístupem ke kacířství.¹¹⁹

V textu vyhotoveném na základě Hildegardina kázání v Kolíně,¹²⁰ které proběhlo snad roku 1163,¹²¹ mystička bije na poplach proti kacířům, kteří žijí ve velkém odříkání a chudobě a vyhýbají se ženám. Považuje je za znamení konce času a prorokuje jim násilný konec, který povede ke znovunastolení spravedlnosti.¹²²

112 Srov. *ibid.*, 263, 273-274.

113 F. W. E. Roth (ed.), *Die Visionen der hl. Elisabeth...*, 75-76.

114 Lieven van Acker (ed.), *Hildegardis Bingensis Epistolarium* II, Turnhout: Brepols 1993, 378-382. Srov. Raoul Manselli, „Amicizia spirituale ed azione pastorale nella Germania del sec. XII: Ildegarde di Bingen, Elisabetta ed Ecberto di Schönau contro l'eresia catara“, *Studi in onore di Alberto Pincherle: Studi e materiali di storia delle religioni* 38, 1967, 306-307; B. M. Kienzle, „Operatrix in vinea Domini...“, 49-50. O spisku se obvykle předpokládá, že byl zaslán do Mohuče (např. Beverly Mayne Kienzle, „Defending the Lord's Vineyard: Hildegard of Bingen's Preaching against the Cathars“, in: Carolyn Muessig [ed.], *Medieval Monastic Preaching*, Leiden – Boston – Köln: Brill 1998, 167), avšak U. Brunn upozornil, že odkaz k Mohuči v samotném textu chybí a objevuje se až v pozdějších a méně spolehlivých rukopisech. Rané šíření textu se navíc týká oblasti Kolína, nikoli Mohuče. Spojitost s Kolínem dále posiluje ta skutečnost, že vidění je dost možná antedatované a má ex post legitimizovat upálení kacířů v Kolíně v srpnu 1163 (U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 257-258, 262).

115 L. van Acker (ed.), *Hildegardis Bingensis Epistolarium* II..., 378.

116 *Ibid.*, 381.

117 *Ibid.*

118 *Ibid.*, 380-381.

119 *Ibid.*, 382.

120 Lieven van Acker (ed.), *Hildegardis Bingensis Epistolarium* I, Turnhout: Brepols 1991, 34-44.t

121 B. M. Kienzle, „Operatrix in vinea Domini...“, 50.

122 L. van Acker (ed.), *Hildegardis Bingensis Epistolarium* I..., 40-43.

Alžběta Hildegardu označila za „dělnici na vinici Páně“¹²³ a toto přízvisko si Hildegarda plně zasloužila: kázání proti kacířství, která proslovi-la během svých kazatelských cest v 50. a 60. letech 12. století, na posluchače zřejmě zapůsobila, jak lze usuzovat z žádostí o jejich zaslání v písemné podobě.¹²⁴ Hildegarda se sama snažila svým viděním týkajícím se kacířství zajistit rozšíření: v textu z roku 1163 uvádí, že byla vyzvána, ať zjevení zapíše a „rychle rozešle kněžím církve, kteří v přečistě víře uctívají Boha, aby tato slova kázali lidu všude ve svém okolí“.¹²⁵ Dlužno podotknout, že jak Alžběta, tak Hildegarda byly zapojeny do vysoké církevní politiky; obě si dopisovaly s mocnými církevními hodnostáři a působily na ně svými díly.¹²⁶

Ekbertovo, Alžbětino a Hildegardino vědění o kacířství bylo prakticky využitelné a mělo přímý vliv na historickou situaci.¹²⁷ *Codex Thioderici* se zmiňuje o upalování v Kolíně s tím, že „v pátek 2. srpna 1163 byli v Kolíně zajati *catafrige* čili *cathari*, šest mužů a dvě ženy, se svými hereziar-chy Arnoldem, Marsiliem a Theodorichem“.¹²⁸ Označení *cathari*, které Ekbert exhumoval z antických protikacířských polemik, a další antické označení s dlouhou hereziologickou tradicí¹²⁹ se stávají skutečností a vlastně zdůvodňují násilí: disidenti jsou upáleni právě jakožto *catafrige sive cathari*.

I sám Ekbert z Schönau své vědomosti o katarské herezi využíval v praxi. Je velmi pravděpodobné, že se účastnil upalování v Kolíně a v Bonnu roku 1163; v Knize proti katarským bludům se o těchto protikacířských zákrocích zmiňuje a uvádí i několik detailů.¹³⁰ Ekbertův životopis z pera jeho nástupce, opata Emecha, dále uvádí, že Hildegarda z Bingenu vymítala ďábla z jisté ženy a ďábel uvedl jména asi čtyřiceti katarů (*katari*) sídlících v Mohuči. Ekbert měl posléze, jako znalec Písma a „katarské sekty“, na starosti jejich výslech. Třebaže odpovídali vyhýbavě, Ekbertovi se

123 F. W. E. Roth (ed.), *Die Visionen der hl. Elisabeth...*, 74.

124 Viz B. M. Kienzle, „Operatrix in vinea Domini...“, 46-47, 52.

125 L. van Acker (ed.), *Hildegardis Bingensis Epistolarium* II..., 382.

126 Viz např. F. W. E. Roth (ed.), *Die Visionen der hl. Elisabeth...*, 140. Alžbětino dílo *Liber viarum Dei* bylo zasláno arcibiskupům Trevíru, Kolína a Mohuče (*ibid.*, 122).

127 R. Manselli, „Amicizia spirituale...“, s. 313 dokonce soudí, že neúspěch hereze v Porýní (ve srovnání s Itálií či jižní Francií) zapříčinila právě pastorální činnost podnětaná Hildegardinými a Alžbětinými výzvami.

128 Pasáž cituje U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, s. 199, pozn. 9.

129 Viz U. Brunn, „Cathari, catharistae et cathaphrygae...“, 192-197; U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 327-330.

130 Viz J.-P. Migne (ed.), *Patrologia Latina* CXCIV..., col. 52.

díky jeho znalostem podařilo „odhalit jejich blud a kacířství“ a zasloužil se tak o jejich usvědčení a vyhnání z města.¹³¹

Šíření konceptu „katarské hereze“ ve 12. století

Na základě rukopisné tradice se nedá spolehlivě doložit, že by byla Ekbertova *Knihla proti katarským bludům* ve středověku zvlášť rozšířená. Dochovala se jen ve dvou středověkých rukopisech.¹³² Avšak vliv vědění o kacířství, které vzniklo v Porýní kolem poloviny 12. století, lze do určité míry vysledovat. V první řadě na tento vliv ukazuje šíření slov *cathari* a *catafrige*, jež byla ve středověku poprvé použita o soudobých kacířích právě v Porýní po polovině 12. století. Dále může mnohé napovědět téma stvoření světa ďáblem či zlým bohem a téma dvou proti sobě stojících bohů.

Jak již bylo řečeno, označení soudobých kacířů za katary (*katari*, *kat-hari*, *cathari* apod.) se kolem roku 1160 omezovalo na velmi úzký kroužek osob v okolí Ekberta z Schönau.¹³³ Poprvé se objevilo roku 1156 nebo 1157¹³⁴ v *Liber viarum Dei* (*Knize o cestách k Bohu*), kterou Ekbert redigoval jménem své sestry Alžběty.¹³⁵ O katarech se rovněž zmiňuje Alžbětina *Liber visionum* (*Knihla vidění*),¹³⁶ sbírka, která vznikala postupně a datace jednotlivých vidění nemusí být jistá, nicméně text, který hovoří o katarech, je součástí druhé recenze, jež byla sestavena nejpozději v roce 1165; rukopisy této recenze se koncem 12. století hodně šířily v premonstrátských a cisterciáckých kláštorech jižního Německa.¹³⁷ Systematicky Ekbert rozpracoval nauku „katarské sekty“ ve své *Knize proti katarským bludům*, jejíž dokončení spadá mezi roky 1163 a 1165. Některá teologická témata *Knihy proti katarským bludům* se ovšem objevují již v pasáži o katarech v *Knize o cestách k Bohu*, což ukazuje, že je Ekbertův polemický spis postaven na dlouhodobějším promyšlení tématu.¹³⁸ Označení „katarů“ se dále objevuje v *Codex Thioderici*,¹³⁹ jež sestavil Theodo-

131 F. W. E. Roth (ed.), *Die Visionen der hl. Elisabeth...*, 352; U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 215, 341.

132 Viz U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 280-284.

133 *Ibid.*, 245.

134 F. W. E. Roth (ed.), *Die Visionen der hl. Elisabeth...*, 88; U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 265.

135 „Domine mi, quid dicis de illis, quos katharos vocant, qui vitam coniugatorum omnino reprobare dicuntur?“ (F. W. E. Roth [ed.], *Die Visionen der hl. Elisabeth...*, 104.)

136 „Et hoc intelligo pertinere ad kartaros (sic!) istos, qui ecclesiam dei nunc occulte decipiunt.“ (*Ibid.*, 74.) „Sunt etiam infelices katari...“ (*Ibid.*, 75-76.)

137 U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 270.

138 *Ibid.*, 218.

139 *Ibid.*, 199.

rich, sakristán opatství Deutz (pasáž pochází z roku 1163 nebo 1164),¹⁴⁰ a v Ekbertově životopise,¹⁴¹ sepsaném roku 1186¹⁴² jeho nástupcem, opatem Emechem.

Přestože se koncept katarské hereze zpočátku omezoval na tento úzký okruh osob, měl potřebné předpoklady k úspěšnému rozšíření. Alžbětina díla byla ve středověku hojně opisována (daleko více než díla Hildegardy z Bingenu, která Alžbětu v dnešní historiografii poněkud zastihuje); dochovala se ve zhruba 150 rukopisech, z nichž 34 pochází již z 12. století.¹⁴³ Už v samotné *Knize o cestách k Bohu* se objevuje zmínka o zaslání textu arcibiskupům Trevíru, Kolína a Mohuče.¹⁴⁴ Lze též spekulovat o dnes ztracených kázáních týkajících se „katarů“. Určitým podkladem pro tyto úvahy by mohly být odkazy na Ekbertovu veřejnou protikacířskou činnost: podle jeho životopisu od Emecha z Schönau byl Ekbert často zván na církevní shromáždění, kde se jednalo o výkladu Písma, přičemž jako příklad Emecho uvádí již zmíněný výsledek kacířů v Mohuči.¹⁴⁵ V neposlední řadě je třeba poukázat na rychlost a intenzitu, s jakou se informace o herezi šířily klášterními sítěmi.¹⁴⁶

Koncem 70. let 12. století označení *cathari* každopádně doputovalo do Itálie¹⁴⁷ (podle U. Brunn zřejmě prostřednictvím říšského kléru, v Itálii hojně zastoupeného¹⁴⁸). Objevuje se roku 1179 v kánonech třetího lateránského koncilu a roku 1184 v dekretálu *Ad abolendam* papeže Lucia III.¹⁴⁹ Od toho okamžiku se stalo klasickou výbavou polemiků a začalo se o kacířích užívat větší měrou. Vůbec největšího úspěchu se dočkalo v Itálii během 13. století (pokud nepočítáme jeho mimořádně silné zastoupení v historiografii středověké hereze ve 20. století). Brunn naznačuje, že vedle těchto papežských výnosů jeho rozšíření možná podpořilo vlivné dílo

140 K dataci viz *ibid.*, 200-201.

141 F. W. E. Roth (ed.), *Die Visionen der hl. Elisabeth...*, 352.

142 *Ibid.*

143 A. L. Clark, „Repression or Collaboration?...“, 153; U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 208, 265.

144 F. W. E. Roth (ed.), *Die Visionen der hl. Elisabeth...*, 122.

145 *Ibid.*, 352. Bez souvislosti s herezi se působivost Ekbertových kázání zdůrazňuje *ibid.*, 351.

146 Srov. B. M. Kienzle, *Cisterciens...*, 73, 139, k předpokládaným sbírkám protikacířských materiálů *ibid.*, 182. Pro mírně pozdější dobu viz Jean-Louis Biget, „Les Albigeois: remarques sur une dénomination“, in: Monique Zerner (ed.), *Inventer l'hérésie? Discours polémiques et pouvoirs avant l'Inquisition*, Nice: Centre d'Études Médiévales 1998, 246-247.

147 U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“...*, 194.

148 *Ibid.*, 337-338.

149 Kurt-Viktor Selge (ed.), *Texte zur Inquisition*, Gütersloh: Gerd Mohn 1967, 24, 26, anglické překlady Edward Peters (ed.), *Heresy and Authority in Medieval Europe: Documents in Translation*, London: Scholar Press 1980, 169, 171.

Verbum abbreviatum od Petra Kantora¹⁵⁰ (asi 1130-1197), který zhruba od roku 1180 vedl pařížskou katedrální školu; *Verbum abbreviatum* sepsal roku 1187 či krátce poté.¹⁵¹

Termín *catafrige* tak rozšířený nebyl, objevuje se ale v pokračování kroniky Sigeberta z Gembloux, kde jde o označení kacířů, kteří byli souzeni roku 1182 nebo 1183 v Arrasu.¹⁵² Jde zřejmě o doklad působení porýnského vědění o kacířství ve Flandrech.

Nejstarší výskyty tématu dvojbožství či stvoření světa a těla ďáblem nás zavádějí do Remeše a opět do Arrasu. Kronika Viléma z Nangis z poslední čtvrtiny 13. století hovoří k roku 1183 o arraských kacířích, kteří vyznávali dualistickou nauku (vzhledem ke shodnému datu a místu jde jistě o ty samé, které pokračování Sigebertovy kroniky označuje za *catafrige*):

Říkali, že všechny věčné věci stvořil Bůh, kdežto lidské tělo a všechny pomíjivé věci stvořil Luciabel. Zavrhovali křest dětí a eucharistii. Tvrdili, že kněží celebrují mše z lakoty a touhy po obětech.¹⁵³

Chronicon Anglicanum (*Anglická kronika*), sepsaná v poslední čtvrtině 12. století Radulfem, jenž zastával v letech 1207-1218 funkci opata cisterciáckého kláštera Coggeshallu,¹⁵⁴ hovoří o kacířství „publikánů“¹⁵⁵ v Remeši a uvádí mimo jiné:

[N]evěří, že se Bůh stará o lidské záležitosti ani že vykonává nějakou správu či moc nad pozemskými stvořeními. Veškerému hmotnému stvoření prý vládne vzbouřený anděl, kterého nazývají také Luzabel, a všechny věci na světě se prý dějí podle jeho vůle. Říkají, že těla tvoří ďábel, duši tvoří a do těl vkládá Bůh; proto je mezi tělem a duší neustálý boj. Mnozí uvádějí, že ve svých podzemních úkrytech vykonávají pro Lucifera v určené časy jakési odporné obřady a že tam provádějí jistě nestydaté zvrhlosti.¹⁵⁶

150 U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“*..., 336-337.

151 Eva Matthews Sanford, „The *Verbum Abbreviatum* of Petrus Cantor“, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 74, 1943, 33.

152 Latinský text: Christine Thouzellier, *Catharisme et valdésisme en Languedoc à la fin du XIIe et au début du XIIIe siècle: Politique pontificale – controverses*, Louvain: Nauwelaerts – Paris: Béatrice-Nauwelaerts²1969, s. 41, pozn. 109.

153 Latinský text: Ch. Thouzellier, *Catharisme et valdésisme*..., s. 41, pozn. 110.

154 W. L. Wakefield – A. P. Evans, *Heresies*..., 251.

155 Další časté označení kacířů, které nepochybně pochází ze slova „paulikiáni“, uvedené ho ve známost díky křížovým výpravám.

156 Josephus Stevenson (ed.), *Radulphi de Coggeshall Chronicon anglicanum*..., London: Longman – Trübner 1875, 124-125.

V případě tématu dvojbožství či stvoření světa a těla ďáblem nemusí být Ekbertův vliv tak prokazatelný jako v případě označení „kataři“.¹⁵⁷ Je nicméně faktem, že právě Ekbert toto téma uvedl do kánonu protikacířské polemiky¹⁵⁸ a spojil je s označením *cathari*. Koncept dualismu posléze žil vlastním životem, tradoval se, obohacoval se z dalších zdrojů a začal si i zpětně přizpůsobovat realitu, kterou popisoval. Podstatou a zároveň distinktivním rysem „katarské hereze“ zůstal v učeneckém diskurzu až do současnosti.

Závěr

Rozbor protikacířského diskurzu v Porýní kolem roku 1150 přináší několik dílčích závěrů.

(1) Ústřední postavení pojmu dualismu ve vědeckém popisu porýnské disidence v polovině 12. století není výsledkem jejího vyváženého rozboru, nýbrž výsledkem přejetí Ekbertovy účelové aplikace protimanichejských polemik na soudobou situaci.

(2) Označení „kataři“ navazuje na dlouhou hereziologickou tradici a jeho užívání je jedním z projevů snahy o vytvoření přehledné klasifikace heretických skupin či „sekt“. Slouží středověkým hereziologům i moderním badatelům k postulování existence svébytného náboženského proudu – katarství. Pokud omezíme závěry na prameny k porýnské disidenci kolem roku 1150, nelze než konstatovat, že „katarská hereze“ se tu objevuje jako zcela manipulativní koncept, sloužící Ekbertovi z Schönau k propojení jeho odpůrců s „heretiky“ pozdní antiky, jejichž víry jim Ekbert připisuje.

157 Zcela jasný je však ve sbírce pro kazatele *Tractatus de diversis materiis predicabilibus* (*Pojednání o různých kazatelských tématech*), kterou sepsal dominikánský inkvizitor Štěpán Bourbonský mezi lety 1249 a 1261 (W. L. Wakefield – A. P. Evans, *Heresies*..., 637). Jacques Berlioz, „Les erreurs de cette doctrine pervertie...“: Les croyances des Cathares selon le dominicain et inquisiteur Étienne de Bourbon (mort v. 1261)“, *Heresis* 2000, č. 32, s. 64, pozn. 43 hovoří spíše o vlivu nepřímém, avšak paralely jsou dostatečně přesné na to, aby se dalo předpokládat, že Štěpán při redigování svého pojednání čerpal z Ekbertovy *Knihy proti katarským bludům* (srov. U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“*..., 288-289, 319); inkvizitor uvádí, že se kacíři, o kterých píše, u Němců označují za „*Katari vel Katriaariste*“ (editor opravuje „*Katriaariste*“ na „*Kathaariste*“: Albert Lecoy de la Marche [ed.], *Anecdotes historiques, légendes et apologues tirés du recueil inédit d'Étienne de Bourbon, dominicain du XIIIe siècle*, Paris: Renouard 1877, s. 300, pozn. 2; *ibid.*, s. 301 se objevuje původnější tvar „*Kathariste*“), tj. „katary či kataristy“, což jsou Ekbertova označení. Krom toho odkazuje na tatáž tři protikacířská pojednání sv. Augustina jako Ekbert z Schönau a spojuje s „katary“ nauky zachycené ve výpiscích z Augustina, které Ekbert ke svému dílu připojil, na prvním místě víru ve dva bohy (A. Lecoy de la Marche [ed.], *Anecdotes historiques, légendes et apologues*..., 299-303, francouzský překlad J. Berlioz, „Les erreurs de cette doctrine pervertie...“..., 54-58).

Automatické a samozřejmé přejímání takto zřetelně ideologického konceptu do vědeckého výkladu je poměrně překvapivé a otvírá otázku možných souvislostí a návazností mezi racionalitou středověkých polemiků proti kacířství a racionalitou dnešních badatelů.

(3) Systém „katarské hereze“ je v *Knize proti katarským bludům* kontrastní pozicí k ortodoxii. Eckbertova protikacířská polemika není obranou neměnných základů křesťanské víry, nýbrž velkým ofenzivním projektem budování spořádané křesťanské společnosti. Základním rysem jeho ortodoxie je společenská konstruktivita a snaha o celkové pokřesťanštění společnosti a její prostoupení institucemi a ideologií vzdělané menšiny. Základem této ideologie byl zejména důraz na prostředkující roli kněží, na křesťanství, na nezávadnost manželství, na legitimitu soudního násilí či na očistec a „zásvětní účetnictví“.¹⁵⁹ Koncept katarské hereze by se dal vnímat jako kontrastní pozice k této společensky konstruktivní racionalitě, jako nepřítel, kterého potřebovala k tomu, aby se mohla prosadit, jako určitý kulturní odpad, umělý učenecký konglomerát vybraných rysů společensky nekonstruktivního, radikálně asketického a elitářského křesťanství, jež byly ve 12.-14. století ideologicky i fyzicky vyřazeny z dalšího vývoje.

RÉSUMÉ

La naissance de la « secte cathare » : Eckbert de Schönau dans la lutte contre l'hérésie en Rhénanie

La « secte des cathares » est née dans un contexte géographique et chronologique bien précis – en Rhénanie, dans les années 1150-1160, sous la plume d'Eckbert de Schönau. Uwe Brunn a montré à quel point tant le nom *cathari* que la doctrine des dissidents telle qu'elle est présentée chez Eckbert, y compris leur prétendu dualisme, renouent avec une longue tradition hérésiologique. La réalité historique du « catharisme » en tant que mouvement religieux distinctif s'en trouve quelque peu ébranlée.

En effet, on peut se demander si « l'hérésie cathare » n'est pas plutôt une sorte d'enchevêtrement de certains traits d'un christianisme à tendance ascétique radicale qui n'étaient pas (ou ont cessé d'être) soutenus par la hiérarchie officielle. Ainsi, « l'hérésie cathare » serait un négatif de la société chrétienne telle qu'elle a été définie, du point de vue théologique et canonique, au XIe-XIIIe siècle. Loin d'être une défense pure et simple des prétendus fondements immuables du christianisme, le discours antihérétique met en route plutôt une stratégie offensive et impose systématiquement certaines nouveautés théologiques en définissant leurs adversaires comme des hérétiques.

Mots clefs: catharisme – notion; dualisme – problèmes de méthode; Eckbert de Schönau; Évervin de Steinfeld

Ústav religionistiky
Filozofická fakulta
Masarykova univerzita
Arna Nováka 1
602 00 Brno

DAVID ZBÍRAL

e-mail: david.zbiral@mail.muni.cz

158 U. Brunn, *Des contestataires aux „cathares“*..., 316-317.

159 Toto sousloví se inspiruje titulem knihy Jacques Chiffolleau, *La comptabilité de l'au-delà: Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Âge (vers 1320 – vers 1480)*, Rome: École française de Rome 1980.